

XIX. YÜZYILDA BURSA İPEK SANAYİ VE TİCARETİNDE GAYRİMÜSLİMLERİN YERİ

M. ASım YEDİYILDIZ*

ÖZET

Bu makalede XIX. yüzyılda Bursa ipek sanayi ve ticaretinde gayrimüslimlerin yeri incelenmektedir. Ayrıca müslümanların Osmanlı İmparatorluğu'nun ticârî hayatında hakim olmamalarının sebebi ve bunun siyâsî ve ekonomik şartlardan veya müslüman zihniyetinden kaynaklanıp kaynaklanmadığı araştırılmaktadır.

RESUME

Notre article a pour but d'étudier, la part des sujets non musulmans dans l'industrie de soie aux limites de l'Empire Ottoman. D'autre part, Nous chercherons à constater que pourquoi les ottomans n'ont-ils pas pu dominer dans la vie commerciale et que si situation procède des conditions économiques et politique ou de la mentalité musulmane.

GİRİŞ

Osmanlı tarih çalışmalarında, ötedenberi İmparatorluğun ticaretiyle ilgili zamana bağlı olmaksızın ileri sürülen bir görüşle karşılaşyoruz ki, bunu kısaca şöyle özetlemek mümkündür: Söz konusu iddiaya göre gayrimüslimler Osmanlı ekonomisinde üstün bir durumdadırlar. Müslümanlar, kâfir meslekleri olarak adettikleri sanayi ve ticarete pek fazla söz sahibi olamamışlar ve Hristiyan damgalı şeyler hoşlarına gitmediği için banker, tacir ve sanatkârları hor görmüşlerdir. İddia bununla da kalmamakta ve şöyle devam etmektedir: Müslümanlar bu hor görmelerini o kadar ileriye götürmüşlerdir ki, Hristiyanlar müslüman olsalar bile meslekleri küfür damgasından kurtulamamıştır. Tabiatıyla bu hor görme-

* Araş. Gör.; Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. İslâm Tarihi Anabilim Dalı.

nin yol açtığı müzmin güvensizliğin yanında üretim tekniklerinin ve nakil vasıtalarının ilkelliği İmparatorluğun gerilemesinde önemli bir rol oynamıştır¹.

Gayrimüslimlerin Osmanlı iktisâdî hayatına genellikle hakim olduklarını iddia eden bu görüşü tartışmasız kabul etmek kanaatimizce mümkün değildir. Çünkü tahlil edilmemiş yüzbinlerce arşiv belgesi ve kadı sicilleri bir tarafta dururken konuyla ilgili birtakım kat'î hükümlere varmak, özellikle sosyal bilimlerde ilmî usûllere hiç de uygun olmayan bir davranış olsa gerektir. Ancak bu arşivlerin incelenmesi uzun yıllar alacak bir çalışmayı gerektirmektedir. Dolayısıyla burada yıllara mâl olacak böyle bir tetkîkin yapılması söz konusu değildir. Amacımız yalnızca Bursa ölçeğinde XIX. yüzyıl başlarında ipek sanayi ve ticareti açısından yukarıda zikredilen iddianın doğruluğunu tartışmaktır.

Konuya girmeden önce araştırmamızın kaynaklarını teşkil eden şeriye sicilleriyle ilgili bir iki hususa değinmek faydalı olacaktır. Bilindiği gibi Osmanlı arşivlerinin bir kısmını meydana getiren bu mahkeme defterlerinde hakimin görev sahasının genişliği sebebiyle hemen her mevzûa dâir belge bulmak mümkündür. Bu sebeple Osmanlı İktisat Tarihi açısından da bu defterler oldukça kıymetli mâlumât içermektedir. Fakat zengin av hayvanlarının bulunduğu bu ormanda avcıya kurulmuş bazı tuzakların bulunduğu unutulmamalıdır. Gerçekten bu makalenin yazarı da söz konusu tuzaklara düşme endişesiyle avlanmaya çıktığı ormanda korktuğuna uğramıştır. Şüphesiz bunların başında ölçü birimleri gelmektedir. Tehlike ölçü birimlerinin zamandan zamana bölgeden bölgeye değişmesindedir. Tuzığa düşmemek için ne yapılmalıdır? Seçenekler çok olabilir. Fakat biz bir tanesini seçmekle yetineceğiz; esas aldığımız birimleri belgede kullanıldıkları şekliyle almak, bir başka ifadeyle belgenin kontekstinden çıkarmak ve bunlara dayanarak değerlendirmeler yapmak.

Kaynaklarla ilgili bu kısa açıklamalardan sonra şimdi asıl konumuza dönebilir ve gayrimüslimlerin Bursa ipek sanayi ve ticaretindeki yerini, ipeğin üretimden tüketim aşamasına kadar geçirdiği aşamalarla birlikte anlatmaya geçebiliriz.

GAYRİMÜSLİMLERİN BURSA İPEK SANAYİ VE TİCARETİNDEKİ YERİ

İpek sanayinin asıl hammaddesini ipek kozası meydana getiriyordu. İlk aşamada üreticinin elinden alınan kozalar mancınıkçılar tarafından mancınık denilen tezgahlarda işlenir ve ipek kozalarından ayrılırdı. XVII. yüzyılın ikinci yarısında bu işle meşgul olan toplam 387 tezgah vardı. Bu tezgahlardan sadece 32'si

1 Lewis, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Metin Kırıatlı, Ankara, 1984, s. 28 vd.; Shaw, Stanford, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Çev. Mehmet Harmanlı, İstanbul, 1982, I, 219.

gayrimüslimlere ait olup toplam mancınkların % 8.3'ünü oluşturuyordu. Ayrıca vergiden muaf tutulmuş 2 tezgah daha bulunuyordu².

Mancınkçların işlediği ipek, ip haline getirilmesi için bükülmek üzere kendilerine dolapçılar da denilen bükücüler esnafına teslim ediliyordu. Bunlar "harîr-i şehriyi" (yerli ipeği) "meşdûd" (çözgü ipliği) haline getiriyor ve bu işi önceleri "yekta" adı verilen daha sonra "hav" denilen tezgahlarda gerçekleştiriyorlardı. Tamamı müslüman olan ve 1243/1831'de 180 kişi olduğu anlaşılan dolapçılar esnafı ürettikleri "meşdûdu"³ dünyanın en meşhur "alboya"sı ile boyanması için boyacılara veriyorlardı.

1084/1673'te al boya yapan 10 boyacı olup kendilerine gelen ipeği vardiya usûlü ile boyarlardı. Ve meslekteki kariyerlerine göre bir vardiyada her birinin boyadığı ipek miktarı da değişirdi⁴. 1243/1831 tarihli bir ihtisap nizamnâmesine göre Bursa'da 2 boyacı esnafı, 5 tane elvan boyacı dükkanı ve 4 yahudi elvan boyacısı vardı⁵.

Boyacılar içerisinde gayrimüslimlerin bulunması dikkat çekmekle birlikte çoğunluk müslümanların elindeydi.

Dokuma aşamasına gelen ipek artık güzel ipekli kumaşlar haline gelmek üzere dokuyucular anlamına gelen nessacân esnafı tarafından teslim alınıyor ve dünyanın en meşhur kumaşları dokunuyordu. XIX. asrın başlarında 593 tezgah-ta ağır ipekli kumaşlar dokuyan bu esnaf arasında gayrimüslimlere rastlanılmaktadır⁶.

İpek sanayine dâir yaptığımız bütün bu açıklamalar da göstermektedir ki, XIX. asrın başında müslümanlar, sanayi kolunda hâlâ hakim durumdaydılar. Fakat ticarete durum tam tersineydi. Nitekim, XVII. yüzyılın ortasında müsâdere edilen malları arasında 28 yük (4312 kg.) ipeği de bulunan Anton adlı ermeninin Bursa Mîzân-ı Harîr Mukataası'nın mültezimi olması⁷ 1807'de dışarıya 43 yük (6622 kg) ipek ihraç eden 16 tüccardan 12'sinin gayrimüslim olması⁸, 1231/1815 tarihli bir ihtisap nizamnâmesine göre 75 manifatura dükkanının 72'sini ve 16 gezginci tüccarın 13'ünü gayrimüslimlerin oluşturması ve nihayet bezzazlar içerisindeki nisbetlerinin % 72'yi⁹ bulması başka türlü düşünmemize imkan vermemektedir.

2 Bursa Şeriye Sicilleri, B 112/326, 6^b-7^{ab}, 6 Cemâziyelâhir 1089. Mahkeme zabıtlarının yer aldığı bu defterler daha önce Bursa Arkeoloji Müzesi'nde iken şimdi Ankara Milli Kütüphanesi'nin İbn Sîna Bölümünde muhafaza edilmektedir.

3 BŞS, B 312/552, 65^a, 15 Muharrem 1243.

4 BŞS, B 83/284, 93^b Evâhir-i Ribûlâhir 1084.

5 BŞS, B 312/552, 65^a, 15 Muharrem 1243.

6 BŞS, B 83/284, 93^b, Evâhir-i Rebûlâhir 1084.

7 BŞS, B 130/345, 29^b, 10 Recep 1066.

8 BŞS, B 99/307, 13^a, 23 Şevval 1222.

9 BŞS, B 312/552, 15 Muharrem 1243.

Öte yandan 1220/1805 tarihli bir gümrük tarife¹⁰ defterinden hareketle hazırladığımız Tablo I'deki veriler de bunu teyid etmektedir.

Tablo: I - Bursa'ya 1805'te Dışarıdan Getirilen İpek Miktarı ve Bunları Getiren Tüccarların Sayı ve Dinlere Göre Dağılımı

Şehrin Adı	Gelen Mal Miktarı		Tüccarların Sayı ve Dinlere Göre Dağılımı		
	Yük	Müslim	Mal Miktarı (Yük)	G. Müslim	Mal Miktarı (Yük)
Halep	39	2	2	12	37
Tokat	64.5	2.5	5.5	13	59
Diyarbakır	26.5	6	13.5	9	13
TOPLAM	130	10	21	21	109
%	% 100	% 32	% 17	% 68	% 83

Bu verilere göre, dışarıdan ithal edilen 130 yük ipek toplam 31 tüccara ait olup bunların 21'i (% 68) gayrimüslim idi. Ve gayrimüslimler tarafından ithal edilen ipek 109 yük olup toplam ipeğin % 83'ünü oluşturuyordu. Öte yandan Tablo: II'den de anlaşılacağı üzere, Bursa'nın ihraç ettiği 207,5 yük (31.678 kg.) ipeğin 157,5 yükü (% 96)'sı gayrimüslimlere aitti. Toplam ipeğin sadece % 4'ünü yani 49,5 yükünü müslüman tüccarlar ihraç etmişti. Tokat, Diyarbakır ve İzmir'e sevkedilen bu ipeğin ihracatçıları arasında müslümanlar 21 kişi olup, % 29 ile azınlığı teşkil ediyorlardı¹¹. % 71'ini yani 53'ünü gayrimüslimlerin meydana getirdiği bu tüccarlar 74 kişiden ibaretti.

Tablo: II - 1802'de İhraç Edilen İpeğin Miktarı ve Tüccarların Sayı ve Dinlerine Göre Dağılımı

Şehrin Adı	İhraç Edilen Mal		Tüccarların Sayı ve Dinlere Göre Dağılımı		
	Yük	Müslim	Mal Miktarı (Yük)	G. Müslim	Mal Miktarı (Yük)
Tokat	35.5	3	3.5	16	32
Diyarbakır	39	10	28.5	7	10.5
İzmir	133	8	17.5	30	115
TOPLAM	207.5	21	49.5	53	157.5
%	% 100	% 29	% 4	% 71	% 96

10 BŞS, B 99/307, 28^b, 21 Zilhicce 1220.

11 BŞS, B 85/287, 24^b, Cemâziyelâhîr 1218.

Kısaca belirtmek gerekirse müslümanlar sanayide ezici bir çoğunluğa sahip olmalarına karşılık, ticarete gayrimüslimler söz sahibiydiler. Yoksa iddia edildiği gibi ülke ekonomisi tamamen onların elinde değildi. Ancak ortaya çıkan bu çarpık durumu nasıl izah edeceğiz? Söz konusu iddiada belirtildiği gibi bu bir zihniyet problemi midir? Yoksa konjonktürel bir olgu mudur?

Öyle inanıyoruz ki, bunu bir zihniyet problemi olarak ele almak oldukça basit bir değerlendirme olacaktır. Zira sanayi kolunda müslümanların çoğunluğu teşkil etmesi, az sayıda da olsa ticaret yapanlar arasında müslümanların bulunması bunun bir zihniyet meselesi olmadığını açıkça göstermektedir. O halde bir zihniyet meselesi olarak göremeyeceğimiz bu hadise nasıl açıklanacaktır?

Bu soruya cevap verebilmek için Bursa ipek sanayi ve ticaretinin tarihine kısaca göz atmak faydalı olacaktır.

BURSA İPEK SANAYİ VE TİCARETİ

Bilindiği gibi, Bursa, Osmanlı İmparatorluğu'nun daha kuruluşundan itibaren bir ticaret ve kültür merkezi olarak gelişmeye başlamış ve XIV. yüzyıl sonlarına doğru dünyanın en önemli ipek pazarlarından birisi haline gelmişti. Gelişmesine II. Bayezid döneminde de devam eden Bursa'da tarihi Koza Hanı bu sultan tarafından yaptırılmıştır. İpek ticaretine konulan vergilerden oluşturulmuş "Mîzân-ı Harîr Mukataası"nın gelirleri XV. asrın sonlarında 6 milyon akçeye çıkmıştır. 905/1500'lerde Bursa'da günlük 5 fardellos (1250 lidre) ipeğin¹² dokunduğu 1000 tezgah bulunuyordu¹³. 978/1570'de İran'da üretilen toplam 22 bin yük ipeğin 3 bin yükü (462.000 kg.) dokunmak üzere Bursa'ya getirilmişti¹⁴.

O sıralarda dünya pazarlarının vazgeçilmez malları olan Bursa'nın ağır ipekli kumaşları, yabancı devlet adamlarına ve elçilerine hediye olarak veriliyordu. İran Şahı'nın sarayını süsleyen ipekliler Bursa damgasını taşıyorlardı. Ne varki Bursa XVII. yüzyıldan itibaren bu parlak durumunu devam ettiremedi. Asrın ortalarına gelindiğinde devletin ipekten elde ettiği gelirler büyük bir azalma göstermiş ve 6 milyon akçeden 1.6 milyon akçeye kadar düşmüştü¹⁵. Bu aynı zamanda ipek sanayi ve ticaretinin gerilemesi anlamına geliyordu.

Nitekim 1570'lerde İran'dan 3 bin yük ipek getirilmesine karşılık 1747'lerde 25 yüke kadar düşmesi¹⁶, 1500'lerde faaliyet gösteren 1000 tezgah bulunuyorken 1831'lerde 407'sinin atıl hâle gelmesi¹⁷ bunu çarpıcı bir şekilde or-

12 İnalcık, Halil, "Harir", EI, Paris 1971.

13 Dalsar, Fahri, Bursa'da İpekçilik, İstanbul 1960, s. 29.

14 İnalcık, Halil, a.g.md., EI.

15 BŞS, B 130/345, 101^b, Gurre-i Cemâziyelevvel 1067.

16 Ergenç, Özer, "XVIII. yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Belgeler", Belleten, II, 203/509.

17 BŞS, B 312/552, 65^a, 15 Muharrem 1243.

taya koymaktadır. Gerçi 1795'te söz konusu mukataanın gelirleri tekrar eski düzeylerine çıkmışsa da bu sanayi ve ticaretteki bir gelişmenin sonucu değildir¹⁸. Daha ziyade ipek fiyatlarının ve buna bağlı olarak vergi oranlarının artmasından kaynaklanmaktadır. Zira önceleri 1 tefe (1,5 vukiyye = 1.923 gr.) ipekten 30 akçe resm-i mizan alınırken 1804'lerde 3 kuruş yaklaşık 360 akçeye yükselmiştir¹⁹. Buna karşılık 7-8 kuruşa satılan 1 tefe ipek bu tarihte 40 kuruştan işlem görüyordu²⁰. Bu sebeple vergi gelirleri artmış ve 1795'te mukataa geliri 50 bin kuruşa çıkmıştır²¹. Bu gelir yaklaşık 450 yük (21.364 kg.) ipekten elde edilmiştir.

XVII. yüzyıldan itibaren Bursa ipek sanayi ve ticaretindeki gerilemenin sebepleri acaba nelerdir? Bu sebepler üzerinde düşünüldüğünde genel olarak şunlar söylenebilir: Coğrafi keşifler sonucunda ticaret yollarının önemini kaybetmesi, Avrupanın merkantilist bir politika izlemesi, yabancı ülkelere tanınan kapitülasyonlar, ilkel teknik ve üretim sistemleri, esnaf teşkilatının geleneksel yapısı ve İran savaşları. Kuşkusuz bu saydığımız hususlar İmparatorluğun gerilemesinin de sebeplerini teşkil etmektedir²².

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için bunlardan birkaçına kısaca temas etmek faydalı olacaktır.

Öncelikle belirtmeliyiz ki, İran ile yapılan savaşlar Bursa ipek sanayi ve ticaretini olumsuz etkileyen sebeplerin başında gelmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi XVII. yüzyıldan itibaren İran'dan gelen ipek gittikçe azalmıştır*. Bu yüzden vergi gelirlerinde ciddi azalmalar gözlenmiştir. XVIII. asrın sonlarına doğru ipek sanayi hammadde sıkıntısı çekmeye başlayınca hükümet ipek ihracını yasaklamak zorunda kalmıştır. Fakat alınan bu önlemin sorunu çözmediği görülmektedir. Yabancılarla tanınan kapitülasyonlardan da yararlanan Avrupa ve diğer ülke tüccarları yüksek fiyat politikasıyla ülke ipeğini yurtdışına çıkarmakta zorluk çekmiyorlardı. Nitekim üç Rus tüccarı 1210/1796'da 8 bin tefe yaklaşık 15.396 kg. ipeği aynı yolla ülke dışına çıkarmak istemişler, fakat kısa sürede yakayı ele vermişlerdir²³. Alınan tüm önlemlere rağmen yine de dışarıya mal kaçırılıyordu. Şeriye Sicillerine intikal eden bir kayıta belirtildiğine göre Rus tüccarlarına önemli miktarda ipek satan Yalama oğlu Hacı Halil buna güzel bir misal teşkil etmektedir²⁴.

18 BŞS, B 85/287, 123^a-124^a, Sene 1209.

19 BŞS, a.y.

20 BŞS, a.y.

21 BŞS, a.y.

22 İnalcık, H., a.g.md., s. 219.

* BŞS, B 20/209, 22^a, Selh-i Safer 1013.

23 BŞS, B 85/287, 127^{ab}, Evâhir-i Cemâziyelâhir 1210.

24 BŞS, a.y.

Hükümet bu ihraç yasağını uygulayabilmek için "yed-i vâhid" usûlünü (tekel) geliştirmiş, ancak bunda da başarılı olamamıştır. Zira müste'men denilen Avrupa tüccarları hasat öncesi üreticiye pey vermek ve yüksek fiyat uygulamak suretiyle bu usûlü geçersiz hâle getirmişlerdir²⁵. Kuşkusuz ipek sanayi ve ticaretinin gerilemesine yol açan bu durum yerli tüccarlar aleyhine yabancılara tanınan gümrük indirimleri sayesinde daha da vahim bir hâl almıştır. Fransızlar 1232/1816 yılına kadar 30 kuruş değerindeki 1 kantar hurda ipeğe 30 kuruş vergi öderlerken bu tarihten sonra ister ihraç, isterse ithal olsun sadece % 3 vergi ödeyeceklerdi. Keza 81 kuruş ihraç vergisi ödedikleri 109 kuruş değerindeki 610 dirhem (1 tefe = 1923 gr.) ipek de aynı oranda vergiye tâbi idi²⁶. Haksız rekabete yol açan bu durum zamanla müslümanların sermayesinin erimesi ve ticârî hayatta safdışı kalmaları sonucunu doğurmuştur.

Bursa ipek sanayi ve ticaretinin gerilemesinin sebeplerinden birisi de İzmir'in dış ticarete ağırlık kazanmasıdır. Nitekim 1802'de Bursa'nın dışarıya ihraç ettiği 305 yük ipeğin yarısı İzmir'e sevk edilmiştir²⁷.

Gerilemenin sebepleri arasında geleneksel üretim tekniklerini ve esnafın teşkilat yapısını da sayabiliriz. Meselâ dolapçılar esnafı ipek bükmede kullandıkları "yektâ" denilen tezgahları ancak 1785'lerde terkedebilmişler ve onun yerine "hav" denilen mancınıkları kullanmaya başlamışlardır²⁸. Dolapçılar esnafı bu yeni tezgahı kullanmaya başladıklarında Bedesten kethüdası buna karşı çıkmış ve ancak hükümetin müdahalesiyle isteğinden vazgeçmiştir.

Görüldüğü gibi olay bir zihniyet probleminden ziyade devrin iktisâdî şartlarının bir sonucudur.

Netice olarak kuruluştan itibaren kısa sürede büyük bir gelişme kaydeden Bursa ipek sanayi ve ticaretinin XVII. yüzyıldan itibaren girdiği gerileme süreci XIX. yüzyılda ciddi boyutlara ulaşmıştır. Öte yandan gayrimüslimler şartların da yardımıyla ticarete tartışılmaz bir üstünlüğe sahip olmuşlardır. Fakat sanayide müslümanlar hâlâ hakim durumdadırlar. Ayrıca müslümanların ticârî hayatta söz sahibi olmamalarının temel sebebi zihniyetten kaynaklanmayıp iktisâdî şartların bir neticesidir.

BİBLİYOGRAFYA

DALSAR, Fahri, *Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, 1960.

ERGENÇ, Özer, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Belgeler", *Belleten*, Ankara 1988, Sayı: 203.

25 Önsoy, Rifat, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası*, Ankara 1988, s. 13-14; BŞS., B 85/287, 123^a-124^a, Evâhir-i Recep 1209.

26 BŞS., B 85/287, 127^{ab}, sene 1210.

27 BŞS., B 85/287, 23^{ab}, Cemâziyelâhir 1218.

28 BŞS., B 236/464, 93^{ab}, 16 Recep 1200.

İNALCIK, Halil, "Harir", *EI*, Paris 1971.

LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Ankara 1984.

ÖNSOY, Rifat, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası*, Ankara 1988.

SHAW, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev. Mehmet Harmanlı, İstanbul 1982, c. II.

Bursa Şeriye Sicilleri, Defter No: B 20/209; B 83/284; B 85/287; B 99/307; B 112/326; B 130/345; B 236/464; B 312/552; B 325/571.